

Zbiór Geograficzny Stanisława Augusta Poniatowskiego, cz. II

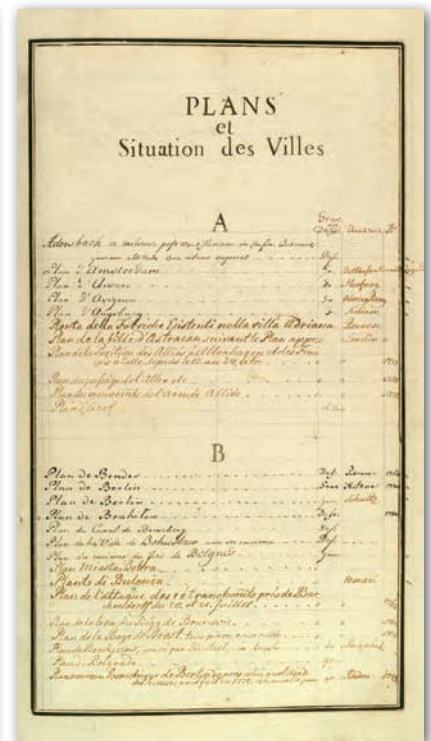
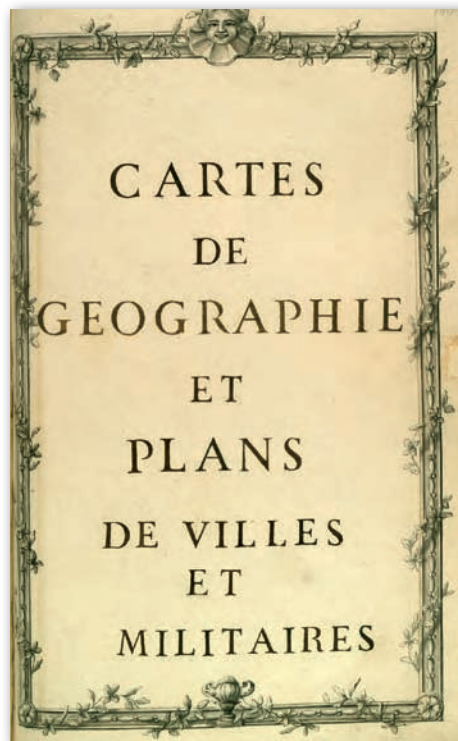
ODMÓWIONO NAWET KOŚCIUSZCZE

Zbiór Geograficzny, obejmujący mapy i plany, miał inny charakter aniżeli pozostałe kolekcje Stanisława Augusta Poniatowskiego (kopiersztychy, numizmaty, obrazy i „starożytności różne”). Odmienne były też cele ich gromadzenia, a czasami również metody pozyskiwania. Ostatni król Polski niechętnie rozstawał się nawet z pojedynczymi mapami.

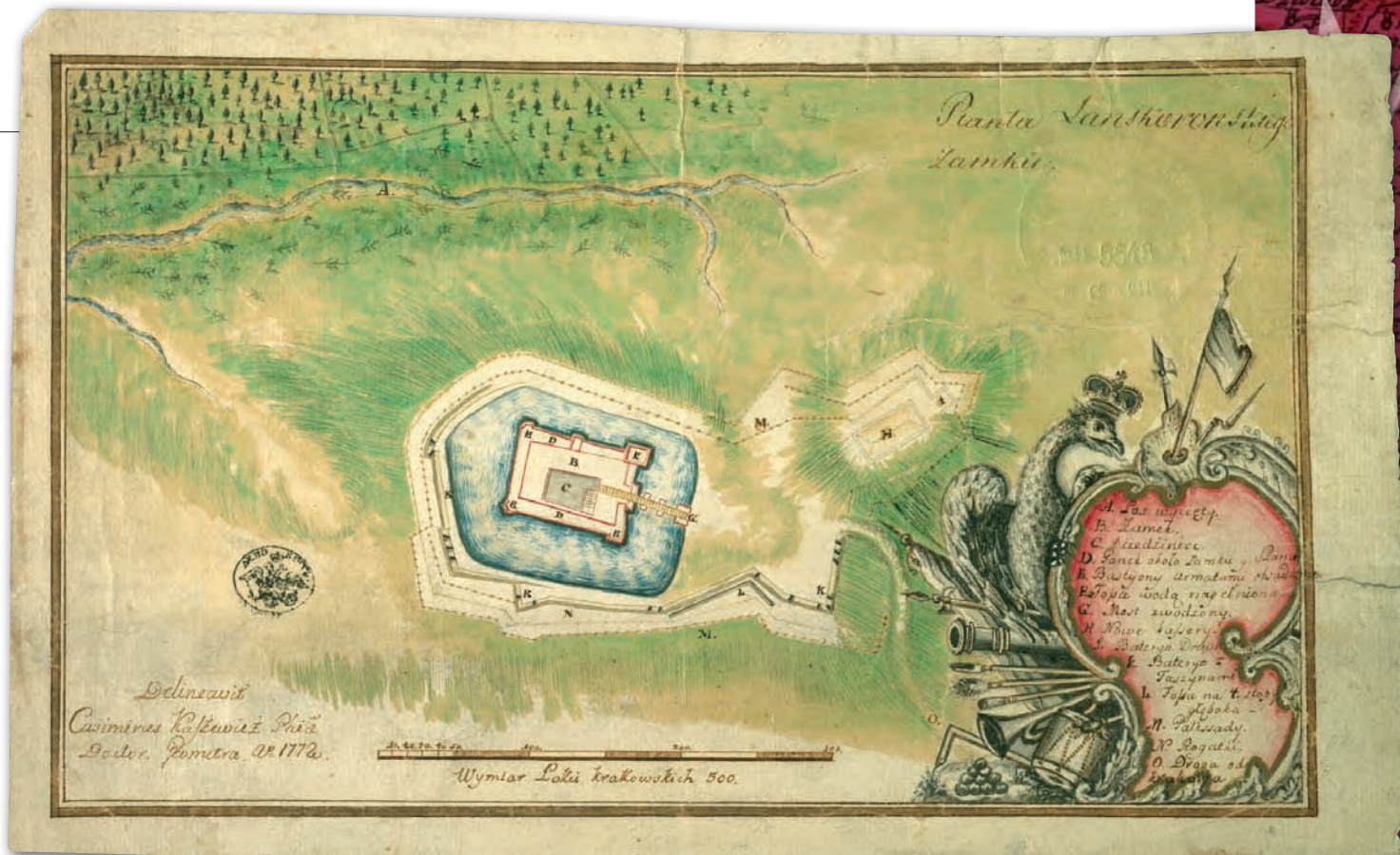
HENRYK BARTOSZEWICZ

W zbiorze tym gromadzono nie tylko kartografia stanowiące przedmiot zainteresowań kolekcjonerskich Stanisława Augusta Poniatowskiego, ale także mapy przydatne w pracach prowadzonych przez kartografów królewskich oraz ich własne dzieła. Liczną grupę stanowiły sporządzane na polecenie króla kopie map urzędowych Departamentu Interesów Cudzoziemskich, Komisji Wojskowej, komisji skarbowych oraz Komisji Boni Ordinis.

Plany i mapy królewskie nie tworzyły początkowo oddzielnej kolekcji, lecz stanowiły integralną część dokumentacji Gabinetu Królewskiego. W okresie sprawowania pieczy nad papierami królewskimi przez Jacka Ogrodzkiego powstał *Sommaire général des papiers du Roi*, którego tom drugi noszący datę 1773 r. w dziale dziewiątym *Géographie* zawiera spis map (AGAD, Zbiór Popielów, vol. 334, k. 140-154 – rys. 1). Spis kartografików zatytułowany *Cartes de*

Rys. 1. Strona tytułowa i strona pierwsza części Mapy miast działu Geografia sumariusza dokumentów Gabinetu Królewskiego, 1773 r. (AGAD, Zbiór Popielów, vol. 334, k. 140 i 145)

Rys. 2. Plan zamku w Lanckoronie (1772 r., AGAD, Zb. Kart. 67-3)

géographie et plans des villes et militaires został podzielony na trzy części. Pierwsza z nich (*Cartes géographiques*) zawiera mapy Polski oraz mapy innych krajów i ziem autorstwa kartografów obcych. Część druga (*Plans et situation des villes*) obejmuje mapy wielkoskalowe miast. Natomiast część trzecia (*Plans militaires*) została podzielona na pięć grup, obejmujących plany dotyczące: 1) Ameryki, 2) wojen pruskich, 3) wojen rosyjskich, 4) wojen saskich oraz 5) *differents plans militaires*. W tej ostatniej grupie umieszczono plan Lanckoronie, który znajduje się również w części II *Plans et situation des villes*. Lakoniczne tytuły opracowań (identyczne w obu przypadkach) nie pozwalają stwierdzić, czy był to ten sam, czy dwa różne plany. W zbiorach kartograficznych AGAD znajduje się plan zamku w Lanckoronie sporządzony w 1772 r. przez geometrę K. Karaszewicza. Plan ten posiada sygnaturę stanisławowską (AGAD, Zb. Kart. 67-3 – rys. 2).

Między pierwszą a drugą częścią spisu znajduje się lista akt dotyczących prac prowadzonych przez kartografów królewskich, m.in. korespondencja z Aleksandrem Rostanem, Konstantym Tyzenhauzem i Leonardem Eulerem, noty Perthéusa, Czakiego i projekt sporządzenia mapy Polski Augusta Moszyńskiego.

Spis ten obejmował 325 pozycji, w tym 140 map małoskalowych i średnioskalo-

wych, 142 plany (mapy wielkoskalowe) miast i 42 plany wojskowe. W zbiorze znajdowały się zarówno mapy rękopiśmienne, jak i rytowane. Tworzenie spisu rozpoczął w 1773 r. Jacek Ogrodzki, a kontynuował Chrystian Wilhelm Friese, najprawdopodobniej do 1783 r.

Zbiór geograficzny ostatniego króla polskiego był w okresie jego panowania przechowywany w Archiwum Stanisława Augusta, nazywanym też Archiwum Gabinetu Jego Królewskiej Mości albo Archiwum Gabinetowym. Dlatego pieczę nad nim sprawował kustosz archiwum królewskiego. W latach 1764-80 Archiwum Stanisława Augusta zarządzał J. Ogrodzki, ówczesny szef Gabinetu Jego Królewskiej Mości, a zarazem archiwista Departamentu Interesów Cudzoziemskich. Po jego śmierci, w 1780 r. kustoszem Archiwum Gabinetowego został C. W. Friese. W pierwszej połowie 1794 r., w czasie powstania kościuszkowskiego, zaszła zmiana na stanowisku archiwisty królewskiego – Friese go zastąpił dotychczasowy bibliotekarz Stanisława Augusta i kustosz zbioru numizmatów ks. Jan Baptysta Albertrandy.

Najprawdopodobniej w 1788 r. nastąpiło ostateczne rozdzielenie map królewskich od map Departamentu Interesów Cudzoziemskich. Z tego czasu zachowały się w Zbiorze Popielów cztery tomy sumariuszy map:

1) *Sommaire des cartes des Limites sur la Pologne avec la Prusse qui se trouvent dans ce Carton de Anno 1788* z późniejszą adnotacją: *avec les Cartes relatives à Dantzing, Thorn, au Royaume de Prusse, de Brandeburg 1793 – Friese* (AGAD, Zbiór Popielów, vol. 379);

2) *Sumaryusz map granicznych między Polską a Rosyą ante et post annum 1776. Duplikaty y oraz mapy województw zkordonowanych przez Moskwę tudzież mapy dawne graniczne zacząwszy od samych granic tureckich, 1793* (AGAD, Zbiór Popielów, vol. 380);

3) *Sommaire des Cartes des Limites sur la Pologne avec Galicie et la Lodomerie ainsi que des autres Cartes Géographiques et des plans des villes y relatifs qui se trouvent dans ce Carton de Anno 1788-1793 Friese* (AGAD, Zbiór Popielów, vol. 381);

4) *Sumaryusz Mapp geograficznych y granicznych do Interesów Departamentu Cudzoziemskiego należących a pro tunc u IW Dzieduszyckiego Sekretarza tegoż Departamentu się znajdujących in Anno 1788 spisany – Friese* (AGAD, Zbiór Popielów, vol. 382).

Podjęwając decyzję o oddzieleniu własnych kartografików od map Departamentu Interesów Cudzoziemskich, Stanisław August postanowił jednocześnie sporządzić kopie wszystkich map. W marcu 1784 r. zapa-

Rys. 3. Mapa delimitacyjna odcinka granicy polsko-pruskiej wzdłuż rzeki Drwęcy, 1777 r., u góry - oryginał (AGAD, Zb. Kart. 2-1), na dole - kopia 1783-1784 (AGAD, Zb. Kart. 518-9)

dła decyzja o powierzeniu tego zadania oficerom, a już w kwietniu rozpoczęto prace. Kopiowaniem map zajmowali się: z Korpusu Inżynierów Koronnych – Krzysztof Hauffe, Józef Hurtig, Michał Kadau (Kado), Jan Mehler, Jan Sielan-ka, August Torri; z Korpusu Kadetów – Józef Łęski; a z Korpusu Artylerii Koronnej – Kazimierz Małachowski, Mikołaj Spensberger, Karol Toepfer oraz Michał Biling. Całością prac kierował major Korpusu Inżynierów Koronnych Karol Sierakowski. Zespół ten wykonał kopie prawie wszystkich map delimitacyjnych granic z Austrią, Prusami i Rosją. Mapy wzbogaciły królewski zbiór geograficzny. Ponieważ zachowała się większość map delimitacyjnych sporządzonych po I rozbiórce i ich kopii wykonanych na zlecenie Stanisława Augusta, możemy stwierdzić, że ich autorzy, zarówno geometrzy, jak i kartografowie (także sporządzający kopie), wyróżniali się wysokimi kwalifikacjami zawodowymi. Kopie charakteryzuje pełna zgodność z oryginałami; róż-

nice dotyczą jedynie strony graficznej map i podpisów autorów. Na kopiach umieszczano nazwisko kopisty bądź osoby potwierdzającej zgodność kopii z oryginałem. Najlepiej ilustrują to (rys. 3) zachowane mapy odcinka granicy polsko-pruskiej po I rozbiórce biegnącej wzdłuż rzeki Drwęcy – oryginał (AGAD, Zb. Kart. 2-1) i kopia (AGAD, Zb. Kart. 518-9).

Królewski zbiór map był nie tylko systematycznie powiększany, ale także zabezpieczony. Mapy były oprawiane przez introligatora królewskiego Kielemana. Kartografia królewska była najczęściej podklejana szarym płótnem, a ich krawędzie obszywane zielonym jedwabiem. Zabezpieczone i zinwentaryzowane mapy przechowywano w tekach sporządzanych przez Kielemana. Mapy województw Perthéesa otrzymały specjalne oprawy. Podklejane białym jedwabiem były umieszczane w futerałach z ciętej skóry z wytłoczonym na nich herbem królewskim Stanisława Augusta (rys. 4).

Opiekę nad zbiorem map archiwista sprawował na podstawie instrukcji królewskich. Podczas prac nad porządkiem Archiwum Stanisława Augusta zalecono Friesemu m.in. sporządzenie oddzielnego sumariusza map (AGAD, Zbiór Popielów, vol. 16, k. 258 – rys. 5). Instrukcja ta regulowała także zasady dotyczące korzystania z materiałów przechowywanych w Archiwum. Zainteresowany musiał uprzednio przedstawić archiwistcie, w tym przypadku Friesemu, pozwolenie królewskie na piśmie. O uzyskanie zgody króla na korzystanie z zasobu Archiwum zabiegali przede wszystkim wojskowi, między innymi generałowie Jan Baptysta Komarzewski i Arnold Anastazy Byszewski, którzy starali się o pożyczanie map granicy polsko-austriackiej dla sporządzenia kopii do celów wojskowych.

Zbiór map i planów król traktował jako jedną ze swoich najcenniejszych kolekcji i niechętnie rozstawał się nawet z pojedynczymi egzemplarzami. Jadąc do obozu w czerwcu 1792 r., zabrał ze so-

bą 37 map, wśród których znajdowały się mapy wschodnich starostw i ekonomii, Zmudzi, Kurlandii, dóbr ukraińskich, a także mapy dróg, kilka wykonanych przez Perthéesa map województw: płockiego, brzesko-kujawskiego, lubelskiego, ziemi liwskiej oraz „Wielki Atlas Polski” Rizzi-Zannoniego, mapy hydrograficzne koronne i litewskie (AGAD, Zbiór Popielów, vol. 117, k. 1a-4). Map tych strzegł król pieczętowanie i najczęściej nie chciał ich nikomu udostępnić. Odmówił ich wypożyczenia nawet Tadeuszowi Kościuszce w 1794 r. Od marca 1793 r. część map Stanisława Augusta znajdowała się w bibliotece królewskiej pod opieką Albertrandy’ego. Pozostałą część Zbioru Geograficznego przejął Albertrandy w 1794 r. wraz z objęciem nadzoru nad całym Archiwum Stanisława.

Po opuszczeniu przez Stanisława Augusta 7 stycznia 1795 r. Warszawy i osadzeniu go 12 stycznia tegoż roku w Grodnie, król dalej interesował się pracami Perthéesa i porządkowaniem Zbioru Geograficznego przez Albertrandy’ego.

DR HENRYK BARTOSZEWICZ
(długoletni opiekun
zbiorów kartograficznych AGAD)

Rys. 4. Futerał mapy województwa brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego Karola Perthéesa z 1785 r. (AGAD, AK 108)

Rys. 5. Instrukcja dla Chrystiana Wilhelma Friesego dotycząca przechowywania materiałów w Archiwum Stanisława Augusta Poniatowskiego, 1788 r. (AGAD, Zbiór Popielów, vol. 16, k. 258 v. i)

Kopia.
de 4.º Aprilis 1788. 304
Instrukcyja dla ²⁵⁸ Friesego Archiwisty Mezo.
Człony Archiwum
Gabinetu Mezo, od Archiwum
Departamentu Interesów
dzierżemskich, ied wolać Mezo
areby W. Friesego maigz dotąd
powierzony sobie, tak Mezo ied
ne Archiwum, iako też y Archi-
vum Departamentu Interes-
ów dzierżemskich podług
osobno spisane Summaryum
wydat na rze J. F. Friesego
kiego & P. W. F. F. iako Sekretar-
zowi tegoż Departamentu
wszystkie Kolumny, Mapy
Geograficzne czyli Graniczne
do Interesów tegoż Depart-
mentu należące, zostawione
przy Aktach Archiwu Mezo
drugi Exemplarz tegoż Sum-
maryum.
Dziękuję, areby, tak, ztych
dotąd dierżte ad Archiwum
Mezo należące, lub w przyszłym
czasie onemu powierzonych
Copierow, w którym kolwiek
będz gatunku, lub materiji,
nikomu bez uprzedniego Mezo
rozczaru, lub takiej Czoły kto-
regbym na to dat moc na
pismie

pismie, ani in Originali, ani
per copiam, nie nie wydaat
ani pokazat, y to nie inaczej
iaki za rewersem.
Jeżeli wolać Mezo, areby, natych
miast rozdanych będz rękas-
nych, ręk Mezo, będz ręk,
iakiich kolwiek Copierow lub
Listow do Kładu Archiwu
Mezo, spisat Summaryum
podług dat, Między y Bóty,
Jedakże, foliowicz oraz one, dla
zwyczaj, co rok, oprawy.
To wszystkie również przest-
gac powierzeniu będz, wgle-
dem Kłapp Granicznych y
Geograficznych, w osobnym
Summaryum rzu za pisanym.
Co gdy surowo przykazanie
podpisem Reki & Kłoty
Stwierdzam.
Datum w Warszawie die 4.º
Aprilis 1788.
Sig: Stanisław August Król.